

one of the key instruments of the Soviet government to combat religious communities that refused to be controlled by the state. Certain formulations contained in the disposition of the specified norm were intentionally “blurred”, which allowed the punitive and repressive bodies to treat any activity as criminal. This provision, in combination with Article 62 “Anti-Soviet Agitation and Propaganda”, became an effective criminal law instrument for the Soviet regime to combat the human rights movement and dissent, and among Ukrainian dissidents, Article 209 became a symbol of religious repression.

Keywords: *freedom of religion (conscience), law, freedom, worldview, human rights and freedoms, Constitution, Criminal Code, criminal offense, state, object of criminal law protection, правосуддя, the judicial system.*

*Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026 р.*

**УДК 342.7+342.731
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.2**

Зінкін Олександр Миколайович,
*здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6178-7770>*

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ У ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

У статті досліджується процес становлення права на свободу віросповідання у первинних цивілізаціях стародавнього Сходу – Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаю та Японії.

Визначено, що свободи віросповідання у давніх цивілізаціях Єгипту та Месопотамії у сучасному розумінні даного поняття не було і не могло бути. Держава за допомогою правових норм чітко встановлювала межі «релігійної свободи», а відтак позбавляла особу права на вільний вибір або зміну релігійних переконань у межах тогочасних державних кордонів. Держава і релігія перебували у нерозривному та органічному зв'язку, а релігійна практика перебувала під суворим контролем деспота, жреців та чиновницької бюрократії.

Вказується, що процес становлення поняття «свобода віросповідання» у межах давньоіндійських держав відрізнявся від інших стародавніх цивілізацій. Індуське право, що стало органічною частиною індуїзму як релігії, допускало певну свободу віросповідання настільки, наскільки це було можливо за тогочасних умов. Водночас чітко вибудована варново-кастова система суттєво обмежувала комунікацію між людьми.

Окремі елементи свободи віросповідання можна віднайти і на теренах Стародавнього Китаю. Однак релігія розглядалася через призму органічного зв'язку із державою, а так звана «свобода» не могла виходити за чітко окреслені межі: держава толерувала різні вірування, допоки вони не загрожували політичній стабільності, соціальній системі та власне її існуванню. На японських теренах історично не склалися умови для формування свободи віросповідання, що загалом відповідало тенденціям розвитку цього суб'єктивного права у державних утвореннях Стародавнього Світу.

Автор робить висновок, що релігійні системи, які сформувалися у далекосхідних державах, характеризувалися певними ознаками, а саме: по-перше, стриманою толерантністю щодо інших релігій, оскільки ті релігійні віровчення, які були притаманні тому чи іншому народу і визнавалися на офіційному рівні, не претендували на винятковість; по-друге, свобода

віросповідання в жодному разі не могла виходити за межі дозволеного офіційною владою, оскільки сама влада і правитель визналися священними та недоторканими.

Ключові слова: *свобода віросповідання (совісті), давньосхідні суспільства, право, свобода, світогляд, права і свободи людини, природні права і свободи, Конституція, принципи права, держава, правова ідеологія, правова система.*

Постановка проблеми. Беззаперечним сьогодні видається твердження, що права людини є фундаментальними нормами, які захищають гідність та свободу кожної особи. Вони традиційно класифікуються за поколіннями, що відображає історичний розвиток та еволюцію правових концепцій. Право на свободу віросповідання, поряд із правом на життя, свободу та особисту недоторканість, є одним з ключових елементів першого покоління прав людини, яке заклало основи сучасного розуміння індивідуальних свобод та обмежень державної влади. Ці права вважаються основою інституту прав людини, є невідчужуваними та природно-правовими. Так, Конституція України (ч. 1 ст. 35) гарантує кожній людині право на свободу світогляду і віросповідання, вказуючи, що «це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [1].

Право на свободу віросповідання є еволюційним за змістом, його розуміння у різні історичні епохи трактувалося по-різному – від державного контролю (примусу) над релігійним життям до можливості кожної людини обирати, сповідувати або не сповідувати будь-яку релігію, а також змінювати свої релігійні переконання без необґрунтованого втручання. Відтак за актуальне вбачаємо дослідити становлення та розвиток права на свободу віросповідання у давньосхідних державах як історичну передумову формування права першого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових розвідок, у яких досліджувалися окремі аспекти розглядуваної проблеми, виокремимо праці Я. Бондарчука, В. Вовка, М. Городнього, А. Грубінка, А. Зайця, Л. Маймескулова, Є. Логвиненка, В. Рубеля, Ю. Цветкової, Б. Чміля, О. Шевченка та інших.

Метою статті є дослідження процесу становлення права на свободу віросповідання у первинних цивілізаціях стародавнього Сходу – Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаю та Японії.

Виклад основного матеріалу. Становлення права на свободу віросповідання (як і більшість суб'єктивних прав людини) сягає давніх часів – доби становлення перших державних утворень т. зв. «річкових цивілізацій», які виникали у долинах великих річок Сходу – Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю, «із самобутньою культурою, господарсько-соціальним устроєм, політичною організацією, звичаями, які у сукупності сформували певний тип найдавнішої правової системи» [4, с. 34]. Як зазначають вітчизняні історики права, «необхідність

оволодіння долинами рік з їх періодичними розливами, будівництва водоймищ, каналів, дамб, підтримання усього іригаційного господарства, розподіл води для полів – усе це потребувало праці багатьох тисяч людей» [6, с. 37]. Так формувалися давньосхідні деспотії (або т. зв. «держави східного типу») з, по-перше, доволі складною централізованою системою управління; по-друге, сакралізованою владою, де правитель ототожнювався з богом або напівбогом; по-третє, специфічною правовою системою, визначальною ознакою якої була синкретичність права, коли кожна правова норма містила релігійне обґрунтування, а відтак право перебувало в органічному зв'язку з релігією загалом і релігійною мораллю зокрема. Є. С. Логвиненко, досліджуючи інститут покарання у праві давньосхідних цивілізацій, робить висновок, що «у законодавчих пам'ятках давньосхідних деспотій простежуються схожі риси: пояснення божественного походження правителя, його справедливості під час визначення навіть найсуворішого покарання; відсутність чіткого розподілу між моральними та правовими нормами» [8, с. 9].

Зазначимо, що на чолі соціальної піраміди у давньосхідних державах був деспот (цар, фараон, раджа, цар-ван), який не лише володів усією повнотою політичної влади, але й зазвичай вважався «живим божеством». Відтак йому належала необмежена політична, військова і релігійна влада. Так, наприклад, Закони Хаммурапі були висічені на діоритовій скелі із зображенням власне Хаммурапі у молитовній позі перед богом Сонця і Правосуддя – Шамашем [12, с. 25], хоч влада правителя сакралізувалася менше, порівняно з Китаєм та Єгиптом. У Китаї існував особливий культ імператора – «сина Неба». Водночас наприкінці XV ст. до н. е. під час царювання у Єгипті фараона Аменхотепа IV Ехнатона вперше в історії людської цивілізації була здійснена спроба замінити політеїзм монотеїзмом, багатобожжя єдинобожжям (вірою в єдиного бога – Атона), однак ця реформа була скасована наступниками фараона.

У первісних цивілізаціях давнього Сходу особливого правового становища набували жреці – служителі релігійного культу, які поряд з вельможами, знаттю і вищою бюрократією належали до привілейованої суспільної верстви. У Стародавньому Єгипті усі жреці поділялися на групи відповідно до кількості культів. Дослідники зауважують, що «на чолі кожної групи стояв верховний жрець, який керував усім персоналом, що служив даному богові. Особливий розряд склали царські жреці, які завідували культом царя-бога» [12, с. 14]. Відтак жреці не лише справляли релігійні культу, але й займали найвищі державні посади. Водночас вони отримували щедру утримання від царя, не сплачували усілякі податки і збори, були володільцями значних земельних угідь і рабів. У Стародавньому Вавилоні жреці виконували роль нотаріусів у частині засвідчення цивільно-правових угод, залучалися до судового процесу у якості свідків та брали участь в ордалях [12, с. 24]. У Стародавній Індії брахмани становили окрему варну і зай-

мали верховне становище: вони наділялися виключним правом тлумачення законів і правом щодо ознайомлення населення із священними текстами. Особа брахмана була недоторканною і звільнялася від сплати будь-яких податків.

Отже, у Стародавньому Єгипті держава і релігія перебували у нерозривному та органічному зв'язку, а релігійна практика перебувала під суворим контролем деспота, жреців та чиновницької бюрократії. Правила релігійної поведінки жорстко регламентувалися, а за їх порушення наступала здебільшого кримінальна відповідальність. Так, наприклад, смертна кара застосовувалася за вбивство тварини, яка присвячувалася богові (кішки, сови) [12, с. 19]. Схожа ситуація зі свободою віросповідання склалася у Стародавньому Вавилоні. Царі володіли правом регулювання релігійної діяльності та встановлювали доволі жорсткі покарання за вчинення злочинів, об'єктом яких була офіційно визнана релігія з наявними культами. У Законах Хаммурапі розмежовувалися поняття «гріха» і «злочину». Гріхом називалося порушення божої волі. Відтак людина могла учинити гріх, навіть не розуміючи цього, а злочин передбачав наявність у діяннях особи вини. Кара божа, за словами О. О. Шевченка, «падала на грішника не розрізняючи ні об'єктивної, ні суб'єктивної сторони гріховного діяння. Уникнути її можна було за допомогою жреця навіть без каяття» [12, с. 25]. Отже, свободи віросповідання у давніх цивілізаціях Єгипту та Месопотамії у сучасному розумінні цього поняття не було і не могло бути. Держава за допомогою правових норм чітко встановлювала межі «релігійної свободи» (фактично – квазісвободи), а відтак не існувало права на вільний вибір або зміну релігійних переконань у межах тогочасних державних кордонів.

У світлі окресленої проблеми варто згадати, на наш погляд, процес формування свободи віросповідання як правової категорії у найдавніших цивілізаціях Індії, Китаю та острівної Японії. Правила щодо свободи віросповідання, що сформувалися у вказаних цивілізаціях ще за стародавньої доби, зберігали свою чинність протягом наступних століть. Позитивні та фундаментальні зміни у розвитку права на свободу віросповідання у вказаних цивілізаціях відбувалися лише за новітньої доби, однак із суттєвими обмеженнями (наприклад, у Китаї).

У середині III тис. до н. е. починає формуватися давньоіндійська цивілізація, історія якої нараховує послідовну зміну різних епох – від Індської (Хараппської), Ведичної (Арійської) до Ранньоісторичної та Класичної. Водночас у окресленій історичній ретроспективі формувалося і набувало розвитку індуське право, яке, за визначенням М. Городнього, «засноване на політеїстичній релігії з егалітарними принципами, що освячує варново-кастовий устрій <...> індуське право можна визначити як релігійно-правову систему, яка регламентує суспільні відносини всередині громади, що сповідує індуїзм. В основу останнього покладено релігійні та філософські вчення (ідеї) брахманізму (карма, сансара, ре-

інкарнація тощо)» [3, с. 24]. Такий порядок речей, на переконання Я. П. Бондарчука, «визначив на століття вперед соціальну структуру індійського суспільства та відсутність еволюції поняття «свобода» у її сучасному розумінні» [2, с. 44–45]. Зазначимо, що протягом усієї епохи визначальний вплив на генезу понять та інститутів індуського права (включаючи ведичний, брахманський та індуїський періоди) мала релігія – індуїзм. З цього приводу відзначимо твердження Я. П. Бондарчука, який вказує, що «поняття “свобода” у давніх індусів не було виокремленим чи відособленим, воно входило у структуру поняття “карма”, де людина діє відповідно до свободи волі, створюючи свою власну долю» [2, с. 44].

Розвиток поняття «свобода віросповідання» у межах давньоіндійських держав відрізнявся від інших стародавніх цивілізацій. Це насамперед пояснювалося особливостями індуїзму як найдавнішої релігії індусів. Індуїзм проявляв значну як для епохи Стародавнього Світу віротерпимість до різноманітних культів і вірувань, даючи їм змогу співіснувати як іпостасям одного верховного божества. Так, вважалося, що різні божества (як-от Вішну, Шива та Шакті) є проявами вищого божества (Брахми), що допомагало інтегрувати безліч культів і вірувань. Такий стан речей впливав із сутності індуїзму – у ній ніколи не існувало єдиної та централізованої релігійної організації (т. зв. «церковної ієрархії»), брахмани несуть «свої сакральні функції по праву двічі народжених і не проходять через обряд посвяти у сан» [9, с. 199], в індуїзмі донині існують самостійні релігійні напрями на кшталт буддизму, сикхізму, джайнізму. Водночас сувора варново-кастова система суттєво обмежувала комунікацію між людьми.

Отже, індуське право, що стало органічною частиною індуїзму як релігії, допускало певну свободу віросповідання настільки, наскільки це було можливо за тогочасних умов. За словами М. Городнього, «індуське право не має відносної самостійності та є по суті невід’ємною частиною індуїзму – своєрідного феномену, в загальному уявленні – певної синкретичної традиційної системи, до змісту якої, крім права, входять різноманітні релігійні вірування й звичаї, моральні, філософські та інші ідеологічні цінності, що передбачають визначений спосіб життя, визначений суспільний порядок, соціальну організацію і структуру» [3, с. 21]. Виникнення і розвиток буддизму і джайнізму свідчить про певну свободу думки та можливість, хоча і у обмеженому вигляді, релігійного пошуку навіть у такій доволі складній «системі координат».

Окремі елементи свободи віросповідання, що були характерними для давньоіндійського суспільства, можна віднайти і на теренах Стародавнього Китаю. За означеного періоду сформувалися різні релігійно-філософські доктрини, насамперед даосизм, конфуціанство, монізм, легізм, школа «інь-ян», які в різні історичні періоди розвитку давньокитайської державності набували статусу офіційних віровчень. Особливе місце у середовищі китайців займало конфуціанство, яке

наприкінці III ст. до н. е. стало державною релігією і продовжувало такою залишатися аж до проголошення КНР у 1949 р. Водночас, наприклад, даосизм підтримували імператори з династії Цінь та Хань (III ст. до н. е. – III ст. н. е.), що допомагало йому утвердитися в умовах панування конфуціанства [9, с. 213]. На початку нової ери на терени сучасного Китаю почав проникати буддизм, який у IV ст. набув неабиякої популярності. Із VII ст. з'являється християнство, а у VIII ст. – іслам [7, с. 138].

На теренах Стародавнього Китаю свободи віросповідання як правової категорії у сучасному розумінні не існувало і не могло існувати. Релігія розглядалася через призму органічного зв'язку із державою (передусім – імператорським культом), а так звана «свобода» не могла виходити за чітко окреслені межі: держава толерувала різні вірування, допоки вони не загрожували політичній стабільності, соціальній системі та власне її існуванню. Релігійні вірування мали відповідати фундаментальним ідеям «конфуціанської етики» – повага до Імператора (влади), батька та сім'ї. Через розгалужену систему бюрократичного апарату («ранжованого чиновництва») та органи легального примусу імператор здійснював «контроль» над функціонуванням релігійних інститутів. Зазначимо, що норми давньокитайського кримінального права (карні установлення Тан) містили п'ять видів покарань – від покарання легкими та важкими ціпками до заслання, каторжних робіт та смертної кари через удавлення або відсікання голови [6, с. 134]. На переконання А. П. Зайця, китайські релігійно-філософські вчення «справили важливий вплив на характер давньокитайського права, хоча воно (*право – примітка наша – О. З.*) формувалося на традиції східного деспотизму, для якого характерні сакральність фігури правителя, політичне свавілля, <...> абсолютне переважання держави над суспільством, <...> відсутність гарантій прав особи і навіть повне зникнення свободи особистості» [5, с. 60]. Отже, «свободи віросповідання» у Стародавньому Китаї характеризувалася прагматичним та інклюзивним підходом, де різні вірування могли мирно співіснувати та доповнювати одне одного, допоки вони не загрожували стабільності держави. «Особа існувала в системі визначених її суспільним становищем координат, за яких було неприйнятним протиставлення особи громаді чи суспільній думці, треба було неухильно дотримуватися норм, наявних у суспільстві» [5, с. 60].

Зі становленням та розвитком державності на теренах сучасної Японії почав формуватися синтоїзм (з японської *синто* – «шлях богів») як панівна національна релігійна система японців, фундаментом для якої стала класична японська міфологія з ідеями анімізму, культу предків, фетишизму та тотемізму. За словами В. А. Рубеля, «щодо співвідношення людини і богів стверджувалося, що синтоїстські боги є творцями саме японців (а не людей взагалі), а тому і шанувати їх можуть лише японці <...> У релігії постулат про тотальний «японізм» синто залишався непорушним до XX ст.» [10, с. 51].

Отже, на японських теренах історично не склалися умови для формування свободи віросповідання, що загалом відповідало тенденціям розвитку цього суб'єктивного права у державних утвореннях Стародавнього Світу. Водночас зазначимо, що у VI ст. на японські острови поширюється буддійське віровчення, яке вважалося релігією іммігрантів з Кореї та Китаю. Однак у VIII ст. вже існувало приблизно шість буддійських шкіл, а японська аристократія уподобала «нову» релігію. З плином часу відбувся синкретизм цих двох релігій, що надавало їм особливих «японських рис». Буддизм поступово став народною релігією, яка впливала на всі аспекти життя японців – від повсякденного побуту, військової справи до літератури й мистецтва.

Підводячи підсумки становлення права на свободу віросповідання у державах давнього Сходу, варто зазначити оцінку Ю. В. Цветкової щодо сутності правового становища особи: «комплекс прав та обов'язків особи у східній традиції сприймається не як результат досягнень самої особи, а як своєрідний подарунок від держави (правителя) із її доброї ласки <...> вони повинні лише пасивно приймати те, що їм пропонується» [11, с. 25–26].

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки**. Релігійні системи, що сформувалися у далекосхідних державах, характеризувалися певними ознаками, а саме: по-перше, стриманою толерантністю щодо інших релігій, оскільки ті релігійні віровчення, що були притаманні тому чи іншому народу і визнавалися на офіційному рівні, не претендували на винятковість; по-друге, свобода віросповідання в жодному разі не могла виходити за межі дозволеного офіційною владою, оскільки сама влада і правитель визналися священними та недоторканими.

Список використаних джерел

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Бондарчук Я. П. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права: дис. ... д-ра філос. за спец. 081 «Право»: ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця, 2024. 224 с.
3. Городній М. Типологічні особливості індуського права в контексті акультураційних процесів. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2014, Februarie. С. 20–27. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/1/5.pdf>
4. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 656 с.
5. Заєць А. П. Світоглядні основи права Стародавнього Китаю. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 3. С. 55–62. URL: <https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/175835/175685>
6. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за ред. Л. М. Маймескулова. Харків: Право, 2013. 520 с.
7. Кім О. В. Релігії Китаю. Історія та сучасний стан. *Сходознавство. Актуальність та перспективи*: тези доповідей I Міжн. наук.-практ. конф. (20 березня 2020 р.). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2020. С. 137–139.

8. Логвиненко Є. С. Джерела дослідження інституту покарання у праві держав давньосхідних цивілізацій. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2019. № 9. С. 7–14. URL: http://www.legalnovels.in.ua/journal/9_2019/3.pdf
9. Релігієзнавство: підручник / за ред. В. М. Вовк, Б. Ф. Чміля. Київ: Атіка, 2009. 552 с.
10. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: Аквілон-Прес, 1997. 256 с.
11. Цветкова Ю. В. Східна традиція права: навчальний посібник. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2015. 62 с.
12. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1998. 255 с.

Oleksandr Zinkin. The Formation of the Right to Freedom of Religion in the States of the Ancient East

The article examines the process of the formation of the right to freedom of religion in the primary civilizations of the ancient East – Egypt, Babylon, India, China and Japan.

It is determined that freedom of religion in the ancient civilizations of Egypt and Mesopotamia in the modern understanding of this concept did not exist and could not exist. The state, using legal norms, clearly established the boundaries of “religious freedom”, and therefore deprived a person of the right to freely choose or change religious beliefs within the then state borders. The state and religion were in an inextricable and organic connection, and religious practice was under the strict control of the despot, priests and bureaucratic bureaucracy.

It is indicated that the process of the formation of the concept of “freedom of religion” within the ancient Indian states differed from other ancient civilizations. Hindu law, which became an organic part of Hinduism as a religion, allowed for a certain freedom of religion to the extent that it was possible under the conditions of that time. At the same time, the clearly established varna-caste system significantly limited communication between people.

Certain elements of freedom of religion can also be found in ancient China. However, religion was viewed through the prism of an organic connection with the state, and the so-called “freedom” could not go beyond clearly defined boundaries: the state tolerated different beliefs as long as they did not threaten political stability, the social system, and its very existence. Historically, conditions for the formation of freedom of religion were not created in Japanese lands, which generally corresponded to the trends in the development of this subjective right in state formations of the Ancient World.

The author concludes that the religious systems that formed in the Far Eastern states were characterized by certain features, namely: first, restrained tolerance towards other religions, since those religious beliefs that were inherent in a particular people and were recognized at the official level did not claim to be exclusive; second, freedom of religion could in no way go beyond what was permitted by the official authorities, since the authorities themselves and the ruler were recognized as sacred and inviolable.

Keywords: *freedom of religion (conscience), ancient Eastern societies, law, freedom, worldview, human rights and freedoms, natural rights and freedoms, Constitution, principles of law, state, legal ideology, legal system.*

*Дата першого надходження статті до видання: 15.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026 р.*